

UNIVERSAL JOURNAL OF THEOLOGY

e-ISSN: 2548-0952

Cilt/Volume: 10, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2025 (Haziran/June)

TERAVİH NAMAZINA DAİR BİR DURUM ÇALIŞMASI (ENDERÛN USÛLÜ TERAVİH NAMAZI ÖRNEĞİ

A Case Study on Tarawih Prayer (Enderun Method Tarawih Prayer Example)

NURUN NİSA BAYRAM

Araştırma Görevlisi, Dr. Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Psikolojisi Anabilim Dalı.

Research Assistant, Ph.D., Atatürk University, Faculty of Theology, Philosophy and Religion Sciences, Department of Psychology of Religion, Erzurum/Türkiye

nurunnisakilit@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9630-7853>

MUSTAFA ÖZFİDAN

Öğretim Görevlisi, Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Türk Din Musikisi.

Atatürk University, Department Of Islamic History and Arts, Turkish Religious Music, Erzurum/Türkiye

mustafa.ozfidan@atauni.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-9520-285X>

Makale Bilgisi – Article Information Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 03/ 06/2025

Kabul Tarihi/Date Accepted: 30/06/2025

Yayın Tarihi/Date Published: 30/06/2025

Atıf/Citation: Bayram, Nurun Nisa – Özfıdan, Mustafa. “Teravîh Namazına Dair Bir Durum Çalışması (Enderûn Usûlü Teravîh Namazı Örneği)”. *Universal Journal of Theology* 10/1 (Haziran 2025): 1-21 Doi: 10.56108/ujte.1712982

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ujte>

TERAVİH NAMAZINA DAİR BİR DURUM ÇALIŞMASI (ENDERÛN USÛLÜ TERAVİH NAMAZI ÖRNEĞİ)

Nurun Nisa BAYRAM

Mustafa ÖZFİDAN

Öz

Enderûn usûlü teravih geleneği Buhûrîzâde Mustafa İtrî Efendi'nin (V.1712) tertip ettiği; her dört rekâtında farklı makamlar uygulanarak kılınan bir namaz usûlüdür. Bu çalışmanın amacı, söz konusu teravih namazı usûlünün bireylerde ne gibi dinî yansımalar oluşturduğunu tespit etmek ve bu durumu teorik bir çerçeve içerisinde analiz etmektir. Çalışma nitel araştırma desenlerinden durum çalışması desenine göre tasarlanmıştır. Çalışma grubu Ramazan ayı boyunca Enderûn usûlü teravih geleneği ile kılınan teravih namazlarına katılan 6 kişiden oluşmaktadır. Çalışmanın verileri mülakat yoluyla elde edilmiş ve bu veriler içerik analizine tabi tutulmuştur. Analiz sonucunda 4 üst tema elde edilmiştir: Geleneksel ve Tarihsel Olana Doğru Yolculuk, Dini Tecrübe: Bireylerde Farklılaşan Dinî duygular, Toplumsal Dayanışma ve Birliğin İfadesi Olarak Teravih, Enderûn Usûlü Teravih Namazının Bireyler Üzerindeki Yansımaları. Enderûn usûlü teravih formuna katılan bireylerin bu etkinliği beğendiği ve onların dinî duygularını uyandırdığı tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra dinî tecrübe açısından bu formun bireylere olumlu katkılarının olduğu ve bireylerin bu formun içerisinde daha çok yer almayı istedikleri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Din Psikolojisi, Dinî Tecrübe, İbadet, Namaz, Enderûn Usûlü Teravih*

A Case Study on Tarawih Prayer (Enderun Method Tarawih Prayer Example)

Abstract

The Enderûn-style tarawih tradition is a prayer method arranged by Buhûrîzâde Mustafa İtrî Efendi (d. 1712), where different maqams are applied in each of the four rak'ahs. The aim of this study is to determine the religious reflections of this tarawih prayer method on individuals and to analyze this situation within a theoretical framework. The study is designed according to the case study pattern, one of the qualitative research designs. The study group consists of 6 people who participated in the tarawih prayers performed with the Enderûn-style tarawih tradition throughout the month of Ramadan. The data of the study were obtained through interviews and these data were subjected to content analysis. As a result of the analysis, 4 main themes were obtained: Journey Towards the Traditional and Historical, Religious Experience: Differentiated Religious Feelings in Individuals, Tarawih as an Expression of Social Solidarity and Unity, Reflections of Enderûn-style Tarawih Prayer on Individuals. It was determined that the individuals who participated in the Enderûn-style tarawih form liked this activity much and it awakened their religious feelings. In addition, it was determined that this form had positive contributions to individuals in terms of religious experience and that individuals wanted to be more involved in this form.

Keywords: *Religious Psychology, Religious Experience, Worship, Prayer, Enderun Tarawih*

Giriş

II. Murat döneminde kurulan Enderûn Mektebi, ilk dönemden itibaren yetiştirdiği bestekârlar, sazandeler, hanendeler, icra ehilleri ve mûsikîşinaslar ile Türk mûsikîsinin gelişmesinde çok önemli bir yere sahiptir.¹ Meşk kültürünün topluma yerleştirilmesinde öncülük eden Enderûn Mektebi'nin meşkhane odalarında tüm gün boyunca eğitimler verilmiştir. Usta-çırak ilişkisine dayanan bu kültür, hocanın dizinin dibinde usûl vurularak aylar ve hatta yıllarca talim edilen bir kültür olarak anılmaktadır.² İşte bu metodolojiyle yetişen ve dönemin mûsikîşinaslarını yetiştiren, bestekâr Buhûrizâde Mustafa İtrî Efendi tarafından Enderûn Usûlü Teravih Namazı kadîm bir gelenek haline dönüşmüş ve tertip edilmiştir.³ 1831 yılında Sultan II. Mahmud döneminde saray baş imamlığını Zeynel Abidin Efendi'nin ve müezzinliğini ise Hamamizâde İsmail Efendi'nin yaptığı Ramazan ayında kaldırılan bu teravihin ilk Enderûn Usûlü Teravih Namazı örneği olduğu bilinmektedir. Enderûn Usûlü Teravih namazında tervihalar arasında makam değiştirilerek hem ilahiler ve kasideler okunmakta hem de farklı makamda namaz kılınmaktadır. Usûl iki farklı şekilde tatbik edilmektedir. Teravih boyunca imam tarafından her dört rekâtın sonunda farklı makamlarla okunan selamlamalarla veya baş müezzinin tervihalar arasında okuduğu salavât-ı şerîfelerle makam değişikliğine gidilir. Enderûn Usûlü Teravihinde örnek olarak yatsı namazı Segâh, teravihin ilk dört rekâtı Rast (İsfahan), ikinci dört rekâtı Uşşak (Saba), üçüncü dört rekâtı Nevâ veya Sabâ, dördüncü dört rekâtı Evc, beşinci dört rekâtı Acemaşiran, vitr namazı Segâh makamında kaldırılmaktadır. Namaz boyunca okunan makamlar ve eserler Ramazan ayının ruhuna uygun şekilde seçilmektedir.

Literatüre bakıldığında teravih namazlarına dair bir alan araştırması tespit edilememiştir. Daha önce teravih namazının teorik açıdan ele alındığı çalışmalar olmakla birlikte⁴ Enderûn usûlü teravih namazına dair yeterince çalışmanın olmadığı söylenebilir. Konu ile ilgili İstanbul Avrupa Kültür

¹ Özgür Sadık Karataş, "Klâsik Türk Müziği: Eğitimi'nde Bir Saray Üniversitesi: Enderûn Mektebi", *Journal of Turkish Studies* 9/2 (2014), 874-884.

² Mustafa Ali Özses, *Enderûn ve Türk Mûsikîsi* (İstanbul: Haliç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 37-39; Karataş, "Klâsik Türk Müziği: Eğitimi'nde Bir Saray Üniversitesi: Enderûn Mektebi", 882.

³ Samet Tınas, "Padişah Teravihi Enderûn", 2024.

⁴ Selman Benlioğlu, "Mevlevî Usûlü Teravih; Çeşitlilik Bağlamında Kasımpaşa Mevlevîhânesi'nden Teravihe Mahsus Âyin Mecmuası", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2022), 24-25; Seda Düzyol Yılmaz, *Teravih Salat-ı Kemaliye Şanlıurfa'daki Teravihlerde Okunan Salat-ı Kemaliyeler* (Ankara: Gazi Kitabevi, 2019).

Başkenti kapsamında 2010 yılında bir proje gerçekleştirilmiştir.⁵ Şahin ve Kemiksiz tarafından yapılan “Enderûn Usûlü Teravih ve Cumhur Müezzinliği” adlı bu proje kapsamında İstanbul ili 29 camide icra faaliyeti gösterilmiştir. Benlioğlu tarafından yapılan “Mevlevî Usûlü Teravih: Çeşitlilik Bağlamında Kasımpaşa Mevlevîhânesi’nden Teravihe Mahsus Âyin Mecmuası” adlı çalışmada⁶ ise Mevlevî gelenekte Enderûn Usûlü Teravih Namazının benzer bir uygulamasının farklı makam ve usûllerle uygulandığı ortaya konmuş ve ilgili husus ele alınmıştır. Bahsi geçen araştırmanın dışında 2016 yılı Erzurum ilinde Kemiksiz ve ekibi tarafından yapılan Enderûn Usûlü Teravih uygulamasının icra edildiği tespit edilmiştir. Ayrıca 2022 yılı Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde İstanbul İl Müftülüğü tarafından organize edilen “Enderûn Usûlü Teravih Namazı” uygulaması da dikkat çekmektedir. Buna ilaveten 2023 Erzincan İl Müftülüğü tarafından Enderûn Usûlü Teravih uygulaması gerçekleştirilmiştir. Bu faaliyetlerin tertibi ve icrası incelendiğinde çalışmaların yerel uygulamalar olarak kaldığı görülmektedir.

Çalışma Erzurum ili Gürcü Mehmet Paşa Caminde Ramazan ayı boyunca belli günlerde düzenli olarak uygulanan Enderûn Usûlü Teravih Namazı tertibinin uygulamasını içeren BAP projesinden üretilmiştir. Proje kapsamında İtrî Efendi’nin tertibi direkt kaynaklarda geçtiği şekliyle belirlenip uygulanmıştır. Buna göre, Ramazan ayında teravih namazlarında müezzinlerce uygulanan teravih tertibinin en önemli özelliği her dört rekâta kalkışta okunan Ramazan ilahilerinin makamına uygun salât-u selam getirilmesinden oluşmaktadır. Ezanın ve yatsı namazı kıraatinin farzı aynı makamda uygulanmış ve bu kısımda Hicaz makamı tercih edilmiştir. Son sünnetten sonra müezzinler, “sübhannallahi ve’l-hamdulillahi” ifadelerini ısfahan makamında okuyup ısfahan salavatla cemaati ilk dört rekâta kaldırmışlardır. İmam müezzinlerin verdiği sesi alıp ilk dört rekâtı ısfahan makamı kıldırması ve selamı da yine aynı makamda vermiştir. Ardından müezzinler ısfahan makamında Ramazan ilahisi okuyup salavatı saba yapmış ve ses ve duyguyu saba makamına çekmişlerdir. İmam sabâ makamından ikinci dört rekâtı kıldırıp selamı yine aynı makamda verdikten sonra müezzinler saba makamında ilahi okumuşlardır. Ardından müezzinler hüseyinî makamından okudukları salavatı tekrardan imama teslim etmiş ve imam üçüncü dört rekâtı Hüseyinî makamı ile eda etmiştir. Müezzinler

⁵ Mehmet Kemiksiz - Ahmed Şahin, *İstanbul 2010 Ramazan: Enderûn Terâvihi ve Cumhur Müezzinliği* (İstanbul), (Erişim 03 Şubat 2024).

⁶ Benlioğlu, “Mevlevî Usûlü Teravih; Çeşitlilik Bağlamında Kasımpaşa Mevlevîhânesi’nden Teravihe Mahsus Âyin Mecmuası”.

Hüseyinî makamı selamdan sonra Hüseyinî Ramazan ilahisi seslendirmiş ve akabinde ise eviç makamında ilahi ile sesi eviç makamına çekmişlerdir. Dördüncü dört rekât de eviç makamı ile eda edilip ardından yine Eviç makamında Ramazan İlahileri okunduktan sonra müezzinler teravihin son 4 rekâtı için sesi Acemaşiran makamına getirmiş ve salavatı bu makamda vermişlerdir. İmam son dört rekâtı Acemaşiran makamı kaldırıp selam verdikten sonra müezzinler yine bu makamda ilahi seslendirmiştir. Ardından müezzinlerden biri makamı segâh ya da hüzzam makamına taşıyıp Ramazanla ilgili ya da dua içerikli bir ayet okumuş ve vitr namazı da yine birbirine çok yakın makamlar olan segah veya hüzzam makamıyla kılınmıştır.

Söz konusu çalışmaların yöntemsel açıdan teorik düzlemde kaldığı, uygulama yapılsa bile uygulamaya dair herhangi bir alan araştırması yapılmadığı görülmektedir. Literatürdeki ilgili boşluğu doldurması umulan bu araştırma ile söz konusu teravih uygulamasının katılımcılar üzerinde bıraktığı izlerin incelenmesi amaçlanmaktadır.

1. Yöntem

Çalışmanın amacı proje kapsamında kontrollü ve planlı bir şekilde uygulanan Buhûrîzâde Mustafa İtrî Efendi'nin Enderûn Usûlü Teravih geleneğinin katılımcılar üzerinde bıraktığı izleri incelemektir. Araştırmada "Buhûrîzâde Mustafa İtrî Efendi'nin Tertîbinde Enderûn Usûlü Teravih Namazı - Erzurum İli Örneği (Ön Çalışma)" başlıklı BAP çalışmasının verilerinden yararlanılmıştır. Çalışmanın etik kurul izni Atatürk Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurul Başkanlığından alınan E.88656144-000-2500121780 sayılı belgedir. Araştırma nitel araştırma desenlerinden durum çalışması desenine göre tasarlanmıştır.⁷ Durum çalışması gerçek yaşamın, güncel bağlamın veya ortamın içerisindeki bir durumun araştırılması anlamına gelmektedir.⁸

1.1. Çalışma Grubu

Çalışma grubu amaçlı örneklem yöntemi ile belirlenen 3 kadın ve 3 erkek olmak üzere 6 kişiden oluşmaktadır. Amaçlı örneklem, araştırmacının çalışma problemine dair istekli olarak bilgi verebilecek kişileri seçmesi

⁷ Robert K. Yin, *Case Study Research and Applications: Design and Methods* (Washington DC: Sage Publications, 2017), 19-39; J. W. Creswell - J. D. Creswell, *Araştırma Tasarımı- Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*, çev. Engin Karadağ (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2021), 183-185.

⁸ Yin, *Case Study Research and Applications: Design and Methods*, 19-39.

anlamına gelmektedir. Çalışmada amaçlı örnekleme türlerinden olan kolay ulaşılabilir örnekleme yöntemi tercih edilmiştir.⁹ Nitel araştırmalarda örneklem büyüklüğü belirlenirken önemli olan kavram veri doygunluğu kavramıdır. Hennink ve Kaiser'e¹⁰ göre veri doygunluğuna ulaşıldığını anlamının en önemli yolu verinin tekrarlamaya başladığını fark etmektir. Verilerin tekrara düştüğü fark edildiği için ve yeni temalarla karşılaşmamaya başlandığı için çalışma grubu 6 kişide tutulmuştur. Çalışma grubu belirlenirken söz konusu teravîh namazlarına düzenli olarak katılan ve mülakata gönüllü olan kişiler tercih edilmiştir. Söz konusu katılımcılara ait betimsel analiz Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Çalışma Grubu

Cinsiyet		Yaş	Eğitim Düzeyi
Erkek	K1	40	Lisans
	K2	62	Lisans
	K3	19	Lisans
Kadın	K4	24	Yüksek Lisans
	K5	29	Ön Lisans
	K6	29	Yüksek Lisans

1.2. Veri Toplama Aracı

Veriler toplanırken mülakat tekniği kullanılmıştır. Mülakatlar, yarı yapılandırılmış mülakat formu ile gerçekleştirilmiştir. Mülakat formu hazırlanırken öncelikle 12 soruluk bir form hazırlanmıştır. Daha sonra din psikolojisi ve din sosyolojisinden alan uzmanı iki akademisyenden görüş alınmıştır. Ayrıca sorular dil uzmanına kontrol ettirilmiştir. 1 kişiye sorular sorularak pilot uygulama yapılmıştır. Anlaşılmayan bir soru olmadığı ve tüm soruların hedefe uygun olduğu görülmüştür. Nihai olarak form 7 soruluk son halini almıştır.

⁹ Creswell - Creswell, *Araştırma Tasarımı-Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*,195.

¹⁰ Monique Hennink - Bonnie N. Kaiser, "Sample Sizes for Saturation in Qualitative Research: A Systematic Review of Empirical Tests", *Social Science & Medicine* (2022), 292.

1.3. Geçerlik ve Güvenirlik

Nitel geçerlilik, araştırmacının belli süreçleri uygulayarak bulguların doğruluğunu test etmesi anlamına gelmektedir. Bu durum araştırmacının yaklaşımının diğer araştırmalara kıyasla tutarlı olması hali olarak tanımlanabilir. Creswell nitel geçerlilik süreçlerini incelediği bölümde bazı yöntemlerden bahsetmektedir.¹¹ Bu çalışmada nitel güvenirliliği arttırmak için çalışma süreçleri adım adım aktarılmış, mülakatlar ses kaydı ile korunmuş, mülakatların metne aktarımı titizlikle gerçekleştirilmiştir. Ayrıca zengin, dolu bir tanım kullanılarak, alanda daha fazla zaman harcanarak ve karşıt veriler sunularak geçerlilik ve güvenirliliğin artırılması hedeflenmiştir.¹² Kodlar elde edildikten sonra da din eğitimi ve din sosyolojisinden iki alan uzmanına kodlar ve temalar sunulmuş, bazı temalar ve kodlar yeniden yapılandırılmıştır.

1.4. Verilerin Analizi

Çalışma grubu ile en kısıası 6 dakika en uzun 20 dakika olmak üzere ortalama 12 dakikalık görüşmeler yapılmıştır. Katılımcıların onayı doğrultusunda görüşmeler ses kaydına alınmış, ardından transkripte edilmiştir. Veriler katılımcıların isimleri gizli tutularak, bilimsel amaçlarla kullanılmak üzere saklanmıştır. Elde edilen veriler içerik analizine tabi tutularak belirli kodlar çıkarılmıştır. İçerik analizi verinin üstü örtülü içeriğini ortaya çıkarmayı sağlayan bir çeşit ikinci okuma olarak tanımlanabilir. Bu analiz kimi araştırmacılar tarafından nitel verilerin sayısal analizine alternatif olarak görülen bir analiz türüdür.¹³

Veriler herhangi bir bilgisayar programı kullanılmadan el ile analiz edilmiştir. İçerik analizi ile incelenen verilerden kodlar çıkarılarak bir liste oluşturulmuş daha sonra bu kodlar tasnif edilerek kategorilere dönüştürülmüştür. Elde edilen kategoriler son hali ile 4 üst tema altında şekillenmiştir (Tablo 2).

¹¹ Creswell - Creswell, *Araştırma Tasarımı-Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*, 190-210.

¹² Creswell - Creswell, *Araştırma Tasarımı-Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*, 190-210.

¹³ Nuri Bilgin, *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi Teknikler ve Örnek Çalışmalar* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2014); Satılmış Tekindal, *Nicel, Nitel, Karma Yöntem Araştırma Desenleri ve İstatistik* (Ankara: Nobel Yayınları, 2021).

Tablo 2. Temalar ve Kategoriler

Geleneksel ve Tarihsel Olana Doğru Yolculuk	<i>Erzurum İline Dair Yorumlar İşfe' Lenâ Duası Geleneği Mekanın Tarihi Dokusu</i>
Dini Tecrübe: Bireylerde Farklılaşan Dinî duygular	<i>Duygu ifadeleri Manevi Atmosfer Allah İle Kurulan Derin Bağ</i>
Toplumsal Dayanışma ve Birliğin İfadesi Olarak Teravîh	<i>Toplumsal Birlik ve Beraberlik Cemaatle Kaynaşma Paylaşım</i>
Enderûn Usûlü Teravîh Namazının Bireyler Üzerindeki Yansımaları	<i>Farklılaşan Yansımalar Sürekliliği Ve Yaygınlaşması İstemi Mûsikî, Makam ve İlahilerin Manevi Etkisi</i>

2. Bulgular ve Yorum

2.1. Geleneksel ve Tarihsel Olana Doğru Yolculuk

İnsanoğlu her zaman tarihsel serüveninin bir parçası olmuş ve bugünüyle geleceğini bir şekilde geçmiş ile ilişkilendirmeye çalışmıştır. Modernlik öncesini ifade eden geleneksellik olgusunun¹⁴ içerisinde insanın en önemli gördüğü unsurlardan biri dindir. Geleneğin önemli parçalarından olan din bireysel ve toplumsal açıdan kültürü oluşturan önemli bir kaynaktır. Erzurum, tarih boyunca Türk-İslam geleneklerinin yaşatıldığı şehirlerden biri olmuştur. Şehirde pek çok ilim adamı ve dervişin yaşamış olması bakımından bölgede gelişen ilmî ve sanatsal birikimler bu şehri önemli bir konuma getirmiştir.¹⁵ Tarihî, kültürel, sosyal yapısı ve köklü gelenekleriyle öne çıkan Erzurum, cami ve tekke merkezli etkileşimlerin etkisiyle özellikle dinî ve tasavvufî yönüyle ön planda olmuştur.¹⁶ Şehrin sahip olduğu bu atmosferin Ramazan ayı ile daha da arttığı söylenebilir. Katılımcılardan biri

¹⁴ Antony Giddens, *Elimizden Kaçıp Giden Dünya*, çev. Osman Akınhay (İstanbul: Alfa Yayınları, 2000), 80-95.

¹⁵ Abdusselam Akbaş, *Erzurum'da Dinî Mûsikî Geleneği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 40-57.

¹⁶ Akbaş, *Erzurum'da Dinî Mûsikî Geleneği*, 40-57.

bu noktaya işaret ederek (K.1), hava ne kadar soğuk olursa olsun Erzurum'da Ramazan ayı ile beraber maneviyatın arttığını ve gönüllerin ısındığını dile getirmiştir. Erzurum şehrine dair katılımcılardan başka biri (K.3), şehrin manevi atmosferinden, tarihî ve kültürel zenginliklerinin olduğundan ve teravih namazının da bu şehirde kılınmasından kaynaklı özel bir havası olduğundan bahsetmiştir. Yine aynı katılımcı (K.3) Erzurum'a dair şu ifadeleri kullanmıştır: *"Erzurum'da teravih namazı deyince aklıma, ramazan ayının manevi atmosferi, camilerde toplanan cemaatler, birlik ve beraberlik duygularının güçlendiği özel anlar gelir. Erzurum, tarihi ve kültürel zenginlikleriyle bilinen bir şehir olduğundan, burada teravih namazının da özel bir havası olur."*

Bölgede sürdürülen âşıklık, gazelhanlık ve dinî içerikli tatyân okuma gibi geleneklerin yanı sıra, Erzurum'a özgü bazı dinî mûsikî uygulamaları da bulunmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'in yöreye has bir üslupla tilâvet edilmesi, binbir hatim ve mukabele gibi geleneklerin devam etmesi, Ramazan ayında özel olarak okunan ilâhi, kasîde, merhaba ve elveda ilahileri, Alvarlı Efe'ye ait gazeller, ezanların sonunda makamla uyumlu şekilde salâ formuna yer verilmesi ve yalnızca Erzurum'da görülen, teravih ile vitir namazları arasında okunan "İşfe' Lenâ" duası bu uygulamalara örnek olarak gösterilmektedir.¹⁷ Şehirde duaya ve duayı okuyanlara ilginin üst düzeyde olduğu; ayrıca bu icranın şehir halkına heyecan kattığı görülmektedir.¹⁸ Mülakatlarda söz konusu duaya dair ilgi ve sevginin sıklıkla dile getirildiği, duanın olmazsa olmaz geleneklerden biri olduğu, okunmadığında bir eksiklik olarak görüldüğü (K.1) ve okunduğunda insanlara büyük bir haz verdiği (K.2) dile getirilmiştir. Bir katılımcı ise (K.1) *"Erzurum denilince akla İşfe' Lenâ duası gelir"* ifadesini kullanmıştır.

Dinî mekânlar, yalnızca ibadet edilen fizikî yapılar değil, aynı zamanda geçmişin sosyal, kültürel ve estetik birikimini yansıtan tarihî hafıza merkezleridir. Bu yapılar, mimarî unsurlarında barındırdıkları semboller, kitabeler ve süslemeler aracılığıyla ait oldukları dönemin zihniyet dünyasını günümüze taşır. Dolayısıyla dinî mekânların tarihî dokusu hem inanç dünyasının sürekliliğini sağlar hem de toplumsal kimliğin mekânsal bir ifadesi olarak işlev görür.¹⁹ Enderûn usûlü teravih namazının tarihi bir

¹⁷ Hacı Ömer Özden, *Erzurum'da Ramazan* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013).

¹⁸ Mustafa Özfıdan - İsmail Hakkı Gerçek, "Cami Mûsikîsinde Erzurum Yöresine Özgü Bir İcra: İşfe' Lenâ Duası", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/2 (2024), 875.

¹⁹ Bülent Akın, *Ritüelleri Ve Anlatılarıyla Kutsal Mekânlar* (Çanakkale: Paradigma Akademi, 2020).

camide kılınmış olmasının durum üzerinde etkili olduğu düşünülebilir. Teravîh namazının icrası için tercih edilen mekâna dair de oldukça dikkat çekici yorumlar vardır. 1600'lü yıllarda inşa edilen oldukça eski ve mimari açıdan dikkat çekici bir cami olan Gürcü Mehmet Paşa Cami'ne karşı da katılımcıların dikkat çeken yorumları bulunmaktadır. (K.3): *"Bu tertipteki namaz insana Rabb'ini, peygamberini hatırlatıp, geçmişte yaşayan ecdadımızın yaşantısını, tarihini, gözünün önünden geçirmektedir. Bilhassa Gürcü Mehmet Paşa Cami de tarihî bir cami olduğundan ve bahçesinde evliyalara medfun bulunduğuyla olsa gerek ki ayrı bir manevî hava teneffüs edilmektedir."* diyen bir katılımcı caminin dokusuna temas etmektedir. Yine caminin mekân olarak yapısına dair başka bir katılımcı (K.4) *"Seçilen caminin mimarî yapısı da çok güzeldi, aslında camide seçilen o renkler ve o motifler insanı maneviyata daha çok sokuyor. Mesela kıyamdayken herkesin böyle gölgesi çok daha karanlık gibi oluyordu ve bu beni çok fazla etkiliyordu. Rükûya gidiyorduk ve böyle bir aydınlanıyordu her yer... O caminin hem böyle bir eski cami olması, hem de mimarisinin eskiye dayanması ve de ilahilerin yine böyle grup halinde söylenmesi bunlar hep insanı böyle coşkuya getiren şeylerdi... Sanat ve mimarî camide bütünleşebilen unsurlardı."* diyerek Enderûn usûlû namazın icra edildiği mekâna, ortama, sanata ve usûle hep birden temas ederek olumlu hislerini paylaşmıştır. Tüm bu ifadeler dini katılım sırasında mekânın da önemli bir faktör olduğuna ve dindar insanlar üzerinde önemli etkileri olduğuna işaret etmektedir. Dinin duygusal yönünün estetik olanla sıkı bir ilişkisi olduğu düşünülebilir. Bu durumda namazın kılındığı ortama dair bu estetik içerikler bireyin üzerinde daha farklı kanallardan akıp gelen izlere sebep olabilir.

İnsanın geçmişi özlemesi, zaman algısına ilişkin bir eğilimdir ve bu durum, bireyin belleğiyle kurduğu ilişki üzerinden şekillenir. Geçmiş, çoğu zaman ideal bir biçimde iyi hatırlanır ve bu bağlamda geçmişe özlem duyulur. Özlem, yalnızca yaşanmış olanın tekrarını istemek değil, aynı zamanda kaybedilmiş bir bütünlüğün, aidiyetin ya da anlamın yeniden kazanılmasına yönelik bir arayıştır. Dolayısıyla geçmişe duyulan özlem, yalnızca bireysel bir duygu durumunu değil, aynı zamanda tarihsel, geleneksel, toplumsal ve kültürel bağlamda şekillenen daha geniş bir insanlık durumunu yansıtır. Bu bağlamda K.5 mülakatında şu ifadelerle yer vermiştir: *"Bir an kendimi Mekke'de hissettim. Bir an mahşerde hissettim..."* ve Umre'de geçirdiği günlerine olan özlemini dile getirmiştir. Nostalji, bireyin benliğini onarıp onu mutlu etme ve süreklilik duyguları kurma çabasının bir tezahürü olarak

değerlendirilebilir.²⁰ Bu bağlamda K.6 Enderûn usûlünün kendisini Osmanlı dönemine götürdüğünü ve bu açıdan farklı hislere kapıldığını; bu şekilde kılınan bir namazın ataları tarafından kılınıyor olmasının bu namaza bir anlam kattığını ve Enderûn tertibi namazının kendisini çocukluk yıllarında çokça kıldığını namazlara götürdüğünü ifade etmiştir.

2.2. Dini Tecrübe: Bireylerde Farklılaşan Dinî duygular

Dini tecrübe kavramı üzerinde pek çok ihtilafın bulunduğu, tanımlaması zor kavramlardan biridir.²¹ Kişinin yaratıcısına dair tezahürleri doğrudan sezindiği, duygusal bir yoğunlukla yaşadığı ve daha içsel bir manevi yaşama kavuşması olarak tanımlanan dini tecrübe²² insanın dinî hayatının önemli parçalarından biri olarak düşünülmektedir. Konusu kutsal ya da ilahi kudret olan dini tecrübe, duygusal ve sezgisel bir tecrübedir.²³ Dini tecrübe anında hissedilen duygu ve algıların genel adı olarak dinî duygu “Allah’la anlamlı ilişki olarak bağlanılan bir ahenkli bağ içerisinde farklı duyguların organize olduğu dış şekli” temsil eder.²⁴ Bireyin dini ritüel, faaliyet ya da aktivitelere katıldığı zamanlarda da dinî duygulanımlar içerisinde olması muhtemeldir. Zira dini sembollerin, dini ifade ve telkinlerin baskın olduğu ritüeller bireyin dini tecrübeler yaşamasına katkı sunabilir.

Literatüre bakıldığında bir dini ritüel olan namazın birey üzerindeki yansımalarına dair yapılmış çalışmalar bulunmakla birlikte²⁵ teravih namazının ele alındığı çalışmaların sayısının oldukça az olduğu söylenebilir.

Yenen²⁶ Ramazan dindarlığını incelediği çalışmasında teravih namazını ele almış ve onun ramazan dindarlığının oruçtan sonraki en önemli ikinci unsur olduğunu iddia etmiştir. Yapılan alan araştırmalarında Türkiye’de teravih namazı kılma sıklığına dair bu iddiaya paralel sonuçların bulunduğu

²⁰ Saffet Sancaklı, “Cami’de Cemaatle Namaz Kılmanın Dini, Sosyal ve Psikolojik Açıdan Önemi ve Etkisi”, *Academic Knowledge* 1/1 (2018), 1-18.

²¹ Faruk Karaca, *Din Psikolojisi* (Trabzon: Eser Ofset, 2015), 60.

²² Gülüşan Göcen, “Manevi Olarak Covid-19 Kaygısı İle Başa Çıkmak”, *Salgın Zamanında Manevi Destek*, ed. Bayram Demirtaş (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 131-142.

²³ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 137-139.

²⁴ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 137-139.

²⁵ Saadettin Özdemir, *İslam’da İbadet Psikolojisi (Namaz-Zekat)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992); Mustafa Geredeli, *Namazın Sosyo-Psikolojik Tahlili ve Kişilik Gelişimine Etkisi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008).

²⁶ İbrahim Yenen, “Zaman ve Dindarlık İlişkisi: Ramazan Dindarlığı”, *EKEV Akademi Dergisi* 62 (2015), 601-616.

görülmektedir.²⁷ Söz konusu çalışmalar incelendiğinde sıklığı değişmekle birlikte teravih namazına katılım oranının yüksek olduğu söylenebilir.

Ramazan ayının önemli unsurlarından görülen teravih namazı, bireyin dini tecrübeler yaşaması için de önemli bir fırsat olarak düşünülebilir. Örneğin (K.1) teravih namazını “*O zaten kurbiyet makamıdır, o yakınlaşma bütün işin özü orada zaten anlatılmaz, yaşanır diyeyim.*” şeklinde tanımlayarak dini tecrübe potansiyeline işaret etmiştir. Yine aynı katılımcı katıldığı teravih namazlarında okunan ilahilere atıfta bulunarak “*Asrı saadete yolculuk*” yaptığını belirterek dini tecrübelerini aktarmış ve “*Efendimiz Kuba mescidini inşa ederken Abdullah bin Revaha’nın okuduğu şiir ve güzel sesli kasidesini hatırlattı...*” diyerek duygularını paylaşmıştır. Kadın bir katılımcının (K.4) “*Ben şöyle hissettim sanki orada bir sahabe okuyor başımızda Peygamber Efendimiz (s.a.v.) var hepimiz o mescitte oturuyormuşuz gibi...*” ifadeleri de benzer şekilde manevi yolculuk olarak okunabilecek bir dini tecrübe çeşidine işaret etmektedir. Bir başka katılımcının da (K.3) benzer şekilde ecdadının, atalarının ve hak dostlarının dünyasına ışınlandığını hissettiğini belirtmesi dikkat çekicidir. Ayrıca manevi lezzet, huşu, heyecan, huzur, sükûnet, haz, duygu yoğunluğu ve Allah’a yakınlık gibi dinî duygu ifadelerinin katılımcılar tarafından sıklıkla kullanıldığı söylenebilir. Bir başka katılımcı (K.6) namazda okunan duaların anlamlarını Arapça bilmediği için anlamadığı halde gözyaşları akıtacak kadar onu etkilediğini belirtmektedir. Bu ifadenin dini tecrübenin bilişsel boyutu aşan aşkın bir duygusal yöne sahip olduğuna işaret ettiği söylenebilir. Bir katılımcı (K.4) namaz sırasında kendinden geçen ve kendi tabiriyle “aşka gelen, coşan” amcaları gözlemlediğini ve onların bu dini tecrübelerinin de kendisini etkilediğini belirtmiştir. Dindar bireylerin kendilerine özgü olan bu yaşantılar, eski tabirle deruni haller bireyin duygu, düşünce ve heyecanını içeren²⁸ bir durum olarak görülebilir. Yavuz dini tecrübenin bireysel olduğu kadar cemaat halinde de gerçekleştirilebilecek bir yaşayış biçimi olduğuna dikkat çekmekte ve örnek olarak camilerdeki toplu namazları vermektedir.²⁹ Bu minvalde teravih namazlarının ve özellikle dini semboller açısından daha yoğun olan Enderûn usûlü teravih namazlarının bireylerin farklılaşan biricik dinî duyguları tetiklediği söylenebilir.

²⁷ Ali Akdoğan, *Sosyal Değişme ve Din* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004), 194-209.

²⁸ Neda Armaner, *Din Psikolojisine Giriş* (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1980).

²⁹ Kerim Yavuz, *Günümüzde İncanın Psikolojisi* (Ankara: Boğaziçi Yayınları, 2013), 207-230.

2.3. Toplumsal Dayanışma ve Birliğin İfadesi Olarak Teravih

Din insan hayatında bireysel ve sosyal alanlarda önemli fonksiyonlara sahiptir. Dinî hayatın dışarıdan gözlemlenen yönü olarak ibadetler, bireysel ve toplumsal pek çok işlevi yerine getirirler. İbadetler bireysel anlamda kişiye önemli katkılar sunduğu gibi sosyal anlamda da önemli katkılar sağlamaktadır. İnsanları birbirine yaklaştırdığı gibi toplumsal yabancılaşmayı önlemekte ve sosyalleşmeye katkı sunmaktadır.³⁰

Teravih namazları yaygın olarak toplu halde icra edilen namazlardan biridir. Teravih namazının hükmü ve cemaatle kılınıp kılınmayacağı tartışılan konular arasında olmakla beraber³¹ bu namaz cemaatle icrası yaygın olan bir ibadettir.³² Toplu halde kılınan namazlar, insanları yüce üstün amaçlar uğruna bir araya getirmekte, yalnızlık hissini azaltmakta, bireylerin sosyal dinî hayatlarını canlandırmaktadır. Teravih namazları dindar bireylerin Ramazan ayının dini atmosferini paylaşmalarını sağlar. Bu bakımdan, ramazan ayında sahur, iftar ve teravihlerde bir araya gelinerek ibadet edilmesi bireye hayatın anlamına dair bilinç kazandırmak ve psikolojik rahatlama sağlamak gibi etkilere sahip olabilir.³³ Teravih namazını tek başına değil de cemaatle kılmayı tercih eden kişiler ben duygusundan biz duygusuna geçiş yaşar. Aidiyet ve bağlılık hissi oluşturarak sosyal bağlarını güçlendirir.³⁴ Bu tür ibadetler dindar insanları bir araya getirip sosyal organizasyonlar kurmalarını destekler. Dindar insanlar, bu faaliyetlerde din kardeşleriyle kurdukları arkadaşlık ilişkileriyle ruhsal sorunlarını hafifletebilir.³⁵

Toplu halde yapılan teravih namazında birey bütün insanlara karşı bağlılık duyar. Kardeşlik hisseder. Bu duygular ise kuvvetli sosyal ilişkilere sebep olarak huzurlu ve güvenli bir toplum hayatına katkı sunmaktadır.³⁶ Üst

³⁰ Hüseyin Certel, “İslamî İbadetlerin Psiko-Sosyal İşlevleri”, *EKEV Akademi Dergisi* (Kasım, 1998), 149-156.

³¹ Osman Şahin, “Ramazan Gecelerini İhyâ Etmek İçin Kılınan Teravih Namazı”, *Diyanet İlmi Dergi* 51/2 (2015), 87-124.

³² Akdoğan, *Sosyal Değişme ve Din*, 194-209.

³³ Mevlüt Kaya - Nurettin Küçük, “İbadetler ile Hayatın Anlamı ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2017), 17-43.

³⁴ Hüdânur Demir - Mehmet Çınar, “Gençlerin Beş Vakit Namaz Kılma Durumlarını Etkileyen Faktörlerin CHAID Analiz Yöntemi ile İncelenmesi.”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/3 (2022), 1016-1029.

³⁵ Karaca, *Din Psikolojisi*, 120.

³⁶ Geredeli, *Namazın Sosyo-Psikolojik Tahlili ve Kişilik Gelişimine Etkisi*, 95.

sosyal sınıftakilerin üstünlük duygularının törpülediği, alt sosyal sınıfta olanların da özgüvenin bu tarz ibadetlerde desteklenebileceğini ifade eden Karaca³⁷ toplu halde icra edilen ibadetlerde insanlar arasındaki sınıfsal fark ortadan kalkmasına dikkat çekmektedir.

Teravih namazının diğer toplu ibadetler gibi inananların aynı anlam ve duygu etrafında birleşmesinde etkili olduğu söylenebilir.³⁸ Araştırmacı katılımcıların teravihin bu yönüne ciddi derecede vurgu yaptıkları gözlenmektedir. Katılımcılardan biri (K.1) toplumsal açıdan teravih namazını *“Birleştirme, güçlendirme ve dayanışma olmak üzere üç maddede özetlemek istiyorum”* diyerek konunun toplumsal boyutuna doğrudan işaret etmiştir. Veriler incelenirken teravih namazlarındaki birlik ve beraberlik vurgusunun birçok katılımcının temas ettiği noktalardan olduğu söylenebilir. Teravih namazlarını *“Yılda bir defa olsun Müslümanların o toplum ruhunu hissettikleri tekrar hissettikleri bir atmosfer olarak”* açıklayan bir katılımcı (K.4), tek başına ibadet etmektense cemaatle ibadet etmeyi yanındaki diğer insanların hatırı ile Allah’a daha yakın olmaya vesile olabilecek bir durum olarak gördüğünü belirtmektedir. Aynı katılımcı teravih namazlarının yeni insanlarla tanışmak, kaynaşmak ve birbirlerinin durumlarından haberdar olmak gibi sosyal fonksiyonlara sahip olduğunun altını çizmektedir.

Çalışma verilerinde teravih namazının ümmet ruhunu tetiklediği ve katılımcılara aynı secdeye aynı rükûa gitmek gibi ortak bir ruh verdiği şeklinde ifadelere rastlanmıştır. Bu durumun küsleri barıştıran ve bağları güçlendiren bir sonucu olduğunu belirten bir katılımcı (K.5) zengin-fakir ayırt olmaksızın tek bir safta birleşildiğine dikkat çekmektedir. Bu durum toplu halde icra edilen ibadetlerde insanlar arasındaki sınıfsal fark ortadan kalkması ile açıklanabilir.³⁹ Namaz kılmaya yakın zaman önce başladığını belirten bir katılımcı şu ifadeleri kullanmıştır: *“... teravihte de böyle hem Ramazan’ın vermiş olduğu maneviyat hem teravihlerin böyle camilerde toplu bir şekilde kılınması bunun için ailemle birlikte katılıyor olmam bu anlamda bana kendimi Allah’a daha yakın hissettirdi”* (K.6). Bu ifadelerin teravih namazının toplumsal yönünün bireyler üzerindeki yansımalarını anlamakta önemli olduğu söylenebilir. Aynı katılımcı *“... hiç tanımadığın insanlarla aynı ortamda aynı amaç için aynı duygularla aynı maneviyatla bir safta duruyorsun, aynı duyguyu farklı bir aileyle farklı bir mezhep grubundaki*

³⁷ Karaca, *Din Psikolojisi*, 156.

³⁸ Gülcan Çelikel, “Namaz İbadetinin Toplumsal Bütünleştirme Etkisi”, *Sultan İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 1 (2024), 93-105.

³⁹ Karaca, *Din Psikolojisi*, 156.

insanlarla birlikte yapıyorsun. Bu anlamda hem kaynaşmayı hem birlik beraberliği hem de aslında yalnız olmadığını insana hissettirdiğini, birlikte daha büyük ve anlamlı bir bütünün parçası olduğunu hissini verdiğini söyleyebilirim.” diyerek konuyu özetlemektedir.

2.4. Enderûn Usûlü Teravih Namazının Bireyler Üzerindeki Yansımaları

Teravih namazının dört rekâtlık bölümlerinin farklı makamlardan tilavetle kılınması ile aralarında uygun ilahi ve salavatların okunması şeklindeki cami mûsikîsi uygulaması teravih tertibi adıyla anılmaktadır. Normal teravih namazı ile Enderûn usûlü teravih namazı arasında farklar makamsal ayrımın yanı sıra şekil, içerik ve estetik yaklaşım açısından oldukça belirgindir.⁴⁰ Katılımcılara yöneltilen Enderûn teravih namazının diğer teravih namazlarına nazaran tercih edilme durumu sorulduğunda tüm katılımcıların Enderûn tertibini tercih ettiği görülmüştür. Bir katılımcı (K.3) bu şekilde kılınan namazın insandan tembellik, yorgunluk, bitkinlik, üşengeçlik ve gaflet gibi halleri yok ettiğini; insana huzur, aşk ve şevk verdiğini ve bu açıdan da namazı sevdirmeye gibi bir tarafı olduğunu belirtmiştir. Bir diğer katılımcı (K.6) kendi yapısının enerjik olduğundan bahsedip bu şekilde kılınan namazın kendisinde oluşturduğu duyguları heyecan, coşku, aşk ve cıvı cıvı kelimeleriyle izah etmiştir. Bir katılımcı ise (K.5), makamlarla okunan Kuran tilavetinin yavaş ve güzel okunduğu gerekçesini belirterek, ayetlerin anlamını düşündürmesi, imam ve cemaatin Enderûn usûlü teravih namazının özel olduğunu hissetmesi ve hissettirmesi bakımından çok önemli olduğunu vurgulamıştır.

Geleneksel Türk mûsikîsi ile ibadet arasındaki kadim ilişkiyi genç nesillere aktararak dinî duyarlılığı sanat estetiğiyle buluşturmak için bu uygulamanın sürekliliğini sağlamak gerektiği noktası görüşmeler sonucunda ulaşılan bir durumdur. Diyanet İşleri Başkanlığı ve bazı cami cemaatlerinin bu usûlü yeniden canlandırma girişimleri, toplumda geleneksel formlara yönelik artan ilgiyi yansıtmakta ve ibadetin kültürel boyutuna dair farkındalığı pekiştirmektedir.⁴¹ Bu usûlün daha fazla yayılmasını ve gelecek Ramazan aylarında da devam etmesini isteyip istemediklerine dair soruya bir katılımcı (K.5), bu tertîbin tüm Ramazan ayı boyunca ve özellikle merkezî camilerin tamamında uygulanması gerektiği şeklinde cevap vermiştir. Bir diğer katılımcı ise (K.6) konuyla ilgili şu ifadelerle yer vermiştir: “*Bence*

⁴⁰ Benlioğlu, “Mevlevî Usûlü Teravih; Çeşitlilik Bağlamında Kasımpaşa Mevlevîhânesi’nden Teravihe Mahsus Âyin Mecmuası”, 24-25.

⁴¹ İsmail Güleç, “Medeniyetin İmbikten Süzölmüş Hali: Enderun Usûlü Teravih”, 2020.

teravîhin hep bu şekilde kılınması çok güzel. Bu anlamda belki insanlar olumsuz bakıyor mu bilmiyorum ama bütün teravîh namazları böyle kılınsa daha da güzel olacakmış gibi geliyor bana...” Katılımcıların bu usûldeki teravîh namazını normal olana tercih ettikleri söylenebilir. Bu konuda bazı katılımcılar doğrudan şu ifadelerde bulunmuştur:

“Kıyasladığımda Enderûn usûlü benim için daha iyi, değerli.”

“Tabi ki de Enderûn usûlü ile kılınan teravîh namazını tercih ederim. Çünkü daha yavaş okunuyor daha makamla okunuyor ayetleri anlayabiliyoruz en azından hani bilenler için bilmeseler dahi en azından böyle yat kalk yat kalk bir teravîh namazı değil yavaş ve güzel bir şekilde namazımızı kıldık diyebilirim.”

“Enderûn usûlü Teravîh namazında ise birbirinden farklı, tatlı, tuzlu ve orta şekerli makamlar bulunduğundan dolayı, diğer bir açıdan da bakmak istenirse ilahi okunduktan sonra o ilahiye uyumlu namaz kılındığına mütevelliden halkımız bu Enderûn usûlüne ister istemez merakla aşkla ve iştiyakla namaz kılmaya devam edip, namazın bitmesini istememekteler.”

“Bu yıl çok güzel geçti cami sanat ve emek tek kelime ile muhteşem”

“Farklı makam olmadan, tek bir makam ile kılınan uzun namazlar insana tembellik hissi, uyku hissi, Yorgunluk hissi, gaflet vb. haller getirmesi nedeniyle, her camide Enderûn usûlü teravîh namazı kılınmasını çokça isterim.”

Kur’ân tilâvetinde kullanılan makamlar, metnin anlam derinliğini pekiştirerek dinleyicide duygusal ve zihinsel bir etkileşim oluşturmaktadır. Makamların doğru ve yerinde kullanımı, hem tilâvetin anlaşılabilirliğini artırmakta hem de metne karşı duyulan huşûyu derinleştirmektedir. Yapılan araştırmalar, belirli makamların Kur’an’daki temalara uygun düşecek şekilde seçilmesinin dinleyicinin manevi tecrübesini olumlu yönde etkilediğini ortaya koymaktadır.⁴² Katılımcılarından birinin (K.6) teravîh namazının sürekli değişen makamlarla kılınmasını “aşk” kelimesiyle ifade ettiği görülmektedir. Yine aynı katılımcı *“Her camide Enderûn usûlü teravîh namazı kılınmasını çokça isterim. Zaten Gürcü Mehmet Paşa Camiimizin ağzına kadar dolup taşmasının tek bir nedeni vardır; o da makamlı bir usûl ile teravîh namazı kılınmasıdır.”* diyerek fikirlerini paylaşmıştır. Başka bir katılımcı da (K.4) değişik makamlarla kılınan namazların ve okunan ilahilerin oluşturduğu

⁴² Abdurrahman Çetin, “Kur’ân Kıraatında Mûsikînin Yeri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (1998).

atmosferin kendisini mutlu ettiğini; bu icraların etki gücünün yüksek olması sayesinde insanları camiye çekme, camiye doldurma gibi bir yönü olduğunu ve bu işin sadece Ramazan'da değil mübarek gecelerde ve hatta normal günlerde de devam etmesi gerektiğini ifade etmiştir. Katılımcıların Enderûn usûlüne dair tüm bu görüşleri incelendiğinde, bu tarz kılınan teravih namazının insanlar üzerinde daha derin dini yansımalar bıraktığı söylenebilir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Yapılan analizler katılımcıların teravih namazını huşu, heyecan, huzur, sükûnet, haz, lezzet gibi duygular veren; insan üzerinde önemli manevi etkisi olan ve insanın Allah ile kurduğu bağı artıran bir ibadet olarak gördüklerini ortaya koymuştur. Özellikle dikkat çeken husus ise katılımcıların teravihin toplumsal yönüne yaptıkları vurgudur. Ayrıca katılımcıların çoğunun Erzurum'da geleneksel olarak okunan teravih sonrası "İşfe' Lenâ" duasından⁴³ bahsetmeleri bu geleneğin ne kadar önemsendiğini göstermektedir. Çalışma Enderûn usûlü namazın katılımcılarda normal teravihe göre daha fazla coşku uyandırdığına işaret etmektedir. Mûsikînin, makamların, ilahilerin, ortamın, mekânın ve genel olarak usûlün olumlu etkileri katılımcılar tarafından sıklıkla vurgulanmıştır. Ayrıca usûlün devam etmesine ve yaygınlaşmasına dair yorumlar katılımcıların olumlu dönütleri olarak görülmüştür.

Araştırmada katılımcıların teravih namazına önem verdikleri ve bu namazı dinî duygularını harekete geçiren bir ibadet olarak gördükleri belirlenmiştir. Bu sonuçlar katılımcıların bazılarının da işaret ettiği gibi Erzurum ilinin muhafazakâr yapısı ve Ramazan ayında şehirde oluşan manevi atmosferle ilişkilendirilebilir. Söz konusu teravih namazının geleneksel ve tarihsel yönüne vurgu yapan katılımcılar bulunmaktadır. Bunun yanı sıra katılımcıların tümünün bu tertibin normal teravihten ayrılan yönlerine özellikle dikkat çektikleri görülmüştür. Tüm bu sonuçlar 'Geleneksel ve Tarihsel Olana Doğru Yolculuk', 'Dini Tecrübe: Bireylerde Farklılaşan Dinî duygular', 'Toplumsal Dayanışma ve Birliğin İfadesi Olarak Teravih' ve 'Enderûn Usûlü Teravih Namazının Bireyler Üzerindeki Yansımaları' olarak dört tema altında incelenerek yorumlanmıştır.

Toplumsal ve bireysel açıdan önemli bir ibadet olan teravih namazı hakkında daha detaylı araştırmalar yapılmasına ihtiyaç vardır. Enderûn

⁴³ Özfıdan - Gerçek, "Cami Mûsikîsinde Erzurum Yöresine Özgü Bir İcra: İşfe' Lenâ Duası", 865-885.

usûlü olmaksızın doğrudan teravîh namazının ele alındığı çalışmalar ile sosyal dinî hayata dair çalışmalar alanyazına kazandırılmalıdır. Zira literatürde konu ile ilgili ciddi boşluklardan söz etmek mümkündür. Ayrıca ilgili çalışmanın sınırlı bir örnekleme ve sınırlı bir yöntemle incelendiği göz önünde tutularak daha yeni örneklem ve yöntemlerle konu genişletilmelidir. Araştırma sonuçları bireyselleşme tezlerinin aksine toplumda hala ciddi bir kolektiflik vurgusunun mevcut olduğunu göstermektedir. Bu sonuç toplumun dinî bireyselleşme düzeyi ile ilgili yapılacak çalışmalarda dikkate alınmalıdır. Fakat muhafazakâr ve geleneksel bir yapıya sahip olmadığı düşünülen şehirlerde ve bireylerde çalışmanın yinelenmesi ile konunun daha iyi anlaşılması ve farklı sonuçlar ortaya çıkması mümkün olabilir.

KAYNAKÇA

- Akbaş, Abdusselam. *Erzurum'da Dinî Mûsikî Geleneği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Akdoğan, Ali. *Sosyal Değişme ve Din*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004.
- Akın, Bülent. *Ritüelleri Ve Anlatılarıyla Kutsal Mekânlar*. Çanakkale: Paradigma Akademi, 2020.
- Armaner, Neda. *Din Psikolojisine Giriş*. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1980.
- Benlioğlu, Selman. "Mevlevî Usûlü Teravihi; Çeşitlilik Bağlamında Kasımpaşa Mevlevîhânesi'nden Teravihe Mahsus Âyin Mecmuası". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/45 (Haziran 2022).
- Bilgin, Nuri. *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi Teknikler ve Örnek Çalışmalar*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2014.
- Certel, Hüseyin. "İslamî İbadetlerin Psiko-Sosyal İşlevleri". *EKEV Akademi Dergisi* (Kasım, 1998).
- Creswell, J. W. - Creswell, J. D. *Araştırma Tasarımı-Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*. çev. Engin Karadağ. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2021.
- Çelikel, Gülcan. "Namaz İbadetinin Toplumsal Bütünleştirme Etkisi". *Sultan İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 1 (2024), 93-105.
- Çetin, Abdurrahman. "Kur'ân Kırâatmda Mûsikînin Yeri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Ocak 1998).
- Demir, Hüdanur - Çınar, Mehmet. "Gençlerin Beş Vakit Namaz Kılma Durumlarını Etkileyen Faktörlerin CHAID Analiz Yöntemi ile İncelenmesi.". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/3 (2022), 1016-1029. <https://doi.org/10.17859/pauifd.1205116>
- Düzyol Yılmaz, Seda. *Teravih Salat-ı Kemaliye Şanlıurfa'daki Teravihlerde Okunan Salat-ı Kemaliyeler*. Ankara: Gazi Kitabevi, 1. Basım, 2019.
- Geredeli, Mustafa. *Namazın Sosyo-Psikolojik Tahlili ve Kişilik Gelişimine Etkisi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Giddens, Antony. *Elimizden Kaçıp Giden Dünya*. çev. Osman Akınhay. İstanbul: Alfa Yayınları, 2000.
- Göcen, Gülüşan. "Manevi Olarak Covid-19 Kaygısı İle Başa Çıkmak". *Salgın Zamanında Manevi Destek*. ed. Bayram Demirtaş. 131-142. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Güleç, İsmail. "Medeniyetin İmbikten Süzölmüş Hali: Enderun Usûlü Teravihi", 2020. <https://www.fikriyat.com/yazarlar/ismail->

- gulec/2020/05/07/medeniyetin-imbikten-suzulmus-hali-enderun-usulu-teravih
- Hennink, Monique - Kaiser, Bonnie N. "Sample Sizes for Saturation in Qualitative Research: A Systematic Review of Empirical Tests". *Social Science & Medicine*, 292. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2021.114523>
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 14. Basım, 2018.
- Karaca, Faruk. *Din Psikolojisi*. Trabzon: Eser Ofset, 2015.
- Karataş, Özgür Sadık. "Klâsik Türk Müziği: Eğitimi'nde Bir Saray Üniversitesi: Enderûn Mektebi". *Journal of Turkish Studies* 9/2 (2014).
- Kaya, Mevlüt - Küçük, Nurettin. "İbadetler ile Hayatın Anlamı ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişkinin İncelenmesi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2017), 17-43.
- Kemiksiz, Mehmet - Şahin, Ahmed. *İstanbul 2010 Ramazan: Enderûn Terâvihi ve Cumhur Müezziniği*. İstanbul. Erişim 03 Şubat 2024. https://kutuphane.ttk.gov.tr/details?id=555359&materialType=KT&query=Enderun_Tarih
- Özdemir, Saadettin. *İslam'da İbadet Psikolojisi (Namaz-Zekat)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992.
- Özden, Hacı Ömer. *Erzurum'da Ramazan*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.
- Özfidan, Mustafa - Gerçek, İsmail Hakkı. "Cami Mûsikîsinde Erzurum Yöresine Özgü Bir İcra: İşfe' Lenâ Duası". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/2 (2024), 865-885. <https://doi.org/10.33415/daad.1493470>
- Özsas, Mustafa Ali. *Enderûn ve Türk Mûsikîsi*. İstanbul: Haliç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Sancaklı, Saffet. "Cami'de Cemaatle Namaz Kılmanın Dini, Sosyal ve Psikolojik Açından Önemi ve Etkisi". *Academic Knowledge* 1/1 (2018), 1-18.
- Şahin, Osman. "Ramazan Gecelerini İhyâ Etmek İçin Kılınan Teravih Namazı". *Diyanet İlmi Dergi* 51/2 (2015), 87-124.
- Tekindal, Satılmış. *Nicel, Nitel, Karma Yöntem Araştırma Desenleri ve İstatistik*. Ankara: Nobel Yayınları, 2021.
- Tinas, Samet. "Padişah Teravihi Enderûn", 2024. <https://www.gercek hayat.com.tr/kultur-sanat/padisah-teravihi-enderun/>
- Yavuz, Kerim. *Günümüzde İnancın Psikolojisi*. Ankara: Boğaziçi Yayınları, 2013.

Yenen, İbrahim. “Zaman ve Dindarlık İlişkisi: Ramazan Dindarlığı”. *EKEV Akademi Dergisi* 62 (2015), 601-616.

Yin, Robert K. *Case Study Research and Applications: Design and Methods*. Washington DC: Sage Publications, 2017.